

PROF. DR. ZEKİ BAŞAR'IN YAYINLARINDA ERZURUM TEMASI

Dr. Işık BAŞAR *

I. Giriş

Çocukluğumdan kalan anılarımda Zeki Başar, sürekli çalışan bir baba, öngörülü ve özverili bir hekim, Erzurum sevdasını, Erzurum'u türlü yönleriyle belgeleyerek dindirmeye çalışan bir araştırmacı olarak gözlerimin önüne gelir.

Günlük yaşamda, baba olarak, annemizin biz çocuklara karşı yakın ilgi ve denetiminden emin olmanın rahatlığı içerisinde bulunduğunu hissederdik. Ancak, ömrü boyunca, bizlerden maddi-manevi desteğini eksik etmeyen, vizyonu ve gönlü geniş bir baba oldu. Kendisini ve annemizi sevgi, saygı ve rahmetle anıyoruz.

Hekim olarak, örnek aldığım, özendiğim ilk kişiydi. İlkokul yıllarımda, başhekimiyi olduğu Erzurum Verem Hastanesine, her gece, hastaların rahatının yerinde olup olmadığını, görevlilerin işlerinin başında bulunup bulunmadığını denetlemeye giderdi. Ben kendisine eşlik ederdim. Kışın, karlara bata-çıkı, türlü konularda sorular sorarak, onun adımlarıyla açtığı yerlerden arkasında yürür; hastanede, bir köşede, denetimlerini bitirmesini beklerdim. Hastaların ona hayranlık duyması, övgü dolu mektuplar, şiirler, akrostişler yazmaları bana şaşırtıcı gelirdi¹. Tıp Fakültesi öğrencisi olduğum yıllarda, yazın gönüllü olarak, bu kez görev yaptığı Erzurum Numune hastanesindeki polikliniğinde yanına oturur, onu izlerdim. Hastalarla iletişimi, onlara karşı sabrı ve sevgisi, teşhislerinin isabeti bende hayranlık uyandırır. Hastanedeki diğer hekimler de, ilginç vak'alar geldiğinde, deneyim kazanmam için, beni yanlarına çağırırlardı.

Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi açıldığında, O'nun, aktif hekimliği bırakarak, Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsünü tercih etmesi, isabetli bir seçim ve aslında hangi konularda araştırmalar yapacağını da işareti olmuştu. Tıp Tarihi Enstitülerinin değerli yayınları arasında tıp

* İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Kardiyoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Bak.Ali Aynm, Prof.Dr.Zeki Başar'ın Biyografisi (Yaşamı Yetiştirilmesi Hizmetleri), Erzurum 1984, s. 183, 470

folkloruna yer verildiğini gözlemlemesi ve İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü müdürü Ord. Prof. Dr. A.Süheyl Ünver ile Prof. Dr. Bedii Şehsuvaroğlu'nun yönlendirmesi, O'nun akademik yaşamdaki araştırma alanını tıbbi ve mistik folklor olarak belirlemesine ışık tutmuştur². Tıp geçmişimizin araştırılmasına, zengin halk tababeti malzemesinin değerlendirilip tanıtılmasına katkıda bulunmak istiyordu. O'nun Erzurum ve çevresine ilişkin tıp folkloru ve genel folklor konularındaki çalışmalarının, başka bir çok araştırmacıya esin ve malzeme kaynağı teşkil ettiği kanısındayım. Şimdi O'nun yayınlarından, Erzurum'a dair araştırmalar içeren bir kaçını aşağıda kısaca tanıtmak istiyorum.

II. Erzurum'a dair yayınlar

Prof.Dr.Zeki Başar, çalışma yaşamının neredeyse tamamını Erzurum'da geçirmiştir. Kendi deyişiyle, *dört kez başka yerlerden dönüp gelmiştir*. Askerliğinde çektiği kur'ada çıkan Batı'daki ilçeyi gönüllü olarak değiştirerek ilk kez, hükümet hekimi olarak isteğiyle ikinci kez, Erzurum Numune Hastanesinde asistanlık yapmak üzere üçüncü kez ve uzman olduktan sonra, özel ya da resmi kuruluşlardan aldığı cazip önerilere direnip dördüncü kez Erzurum'a gelerek, yasal yaş sınırına kadar Erzurum'da çalışmıştır. O'nun, Erzurum'a karşı, tanımlanması pek de kolay olmayan bir sevgisi ve bağlılığı vardı. Erzurum için, "her yerde toprağın özel bir kokusu varken, Erzurum'da hiç de öyle değildir. Burada toprak, barut kokar, kan kokar, şeref kokar, şan kokar, hatta bütün bir vatan kokar" derdi³.

Araştırma merakı ile Erzurum'a dair her konuyu belgeleme tutkusu, Prof.Dr.Zeki Başar'ın, akademisyenlikten önceki dönemlerinde yaptığı yayınlarda da gözlemlenmektedir. Örneğin, 1960 yılında "Erzurum'un Soğuğu" konulu bir makale yayınlayarak, 1939-1959 yılları arasındaki hava sıcaklığı istatistiklerini vermiş ve Erzurum'da havanın soğukluğu dolayısıyla Evliya Çelebi ile adı bilinmeyen bir Şeyhe mal edilen ve dillerden düşmeyen benzetmeleri dile getirip yorumlamıştır⁴.

Her 12 Mart'ta, yani Erzurum'un düşman işgalinden kurtuluş yıldönümlerinde çeşitli dergilerde yazılar yayınlamış, sonra bunları bir araya toplayarak kitap haline getirmiş⁵, tarihi konulara olan ilgisi dolayısıyla,

² Bak.Zeki Başar, Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları, Atatürk Üniversitesi Yayını, Sevinç Matbaası, Ankara 1972, V.

³ Bak.Lütfü Sezen, Prof.Dr.Zeki Başar'ın Yayınlarından Seçmeler, Erzurum 1982, 16.

⁴ Zeki Başar, "Erzurum'un Soğuğu ve Meteoroljik Kayıtlar ", Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, Sayı: 5-6 (1960).

⁵ Zeki Başar, Kurtuluş Yazılarımla Erzurum, İkinci Basım, Ankara 1967.

öncesi ve sonrasında Erzurum Kongresi'ni ele almıştır⁶. XX.Yüzyılın başlarındaki Türk-Ermeni trajedyasına ilişkin olarak, o günleri yaşayanların tanıklıklarına başvurmuş, anlatılanları derlemiştir⁷.

Zeki Başar, Erzurum'da Üniversite kurulması konusunu, "Erzurum Lisesinden Yetişenler Derneği Başkanı" olarak 13.3.1951 tarihinde o günlerin bakanları ile milletvekillerinin katıldıkları bir toplantıda yaptığı konuşmada ortaya atmış, geçici yerel örgütlerde Üniversite açılması çalışmalarına katılmıştır. Bir kentte Üniversite bulunmasının, kentin kültürel ve sosyo-ekonomik yaşamına sağlayacağı katkıların bilincinde olarak, Atatürk Üniversitesi hakkında, Tıp Fakültesi'nin bulunmadığı dönemlerde de yazılar yazmıştır⁸.

1960'lara kadar ülkemizde çok yaygın olan verem hastalığıyla mücadeledeki çabalarını, "Erzurum Verem Hastanesinin Kuruluşu ve Beş Yıllık Çalışmaları"nı yayımlayarak belgelemiştir⁹.

"Erzurum'da Sönen Zanaatlar" konulu makalesinde, Erzurum'da artık unutulmaya başlanan dökümcülük, keçecilik, kevelcilik, abacılık ve ihramcılık zanaatlarını çeşitli yönleriyle anlatıp Erzurum'un ekonomik özelliklerinden söz etmiştir¹⁰.

Erzurumluların yakından bildikleri, keyfinin sürülmesinden çok cefasının çekildiği "Tandır"ı yine bir makale konusu yapmış¹¹, tandırın Selçuklular zamanında da kullanıldığına, yapıma yöntemine, özelliklerine ve köy evlerindeki konumuna değindikten sonra, en çok hangi yerel yemeklerin tandırda pişirildiğini, Göktürklerdeki çadır geleneğiyle, tandırın çadır biçiminde yapılmasının bağlantısını anlatmıştır¹².

⁶ Zeki Başar, Devrim Tarihi Bakımından Erzurum Kongresi Öncesi-Sonrasıyla, Erzurum 1979.

⁷ Zeki Başar, Ermenilerden Gördüklerimiz, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1974, 87 vd.

⁸ Zeki Başar, "Atatürk Üniversitesi Açılırken", Tarih Yolunda Erzurum Dergisi I, 4 (1959), Sezen, 123 vd..

⁹ Zeki Başar, Erzurum Verem Hastanesinin Kuruluşu ve Beş Yıllık Çalışmaları, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1957.

¹⁰ Zeki Başar, "Erzurum'da Sönen Zanaatlar I-III", Yeni Adam Dergisi, Sayı:924-926 (1978).

¹¹ Zeki Başar, "Halkımızın Yaşamında Tandır", Türk Folklorunu Araştırma Yıllığı 1976, 36-37.

¹² Lütfü Sezen, Prof.Dr.Zeki Başar'ın Yayınlarından Seçmeler, Erzurum 1982, 95-96.

Bir başka makalesinde, Erzurum'da ruzi hızır ve dam alemini tanıtmış¹³, Erzurum'un Saat Kulesi'ni makale¹⁴, Erzurum'da halkın beslenmesinde yabancı bitkilerin önemini tebliğ konusu yapmıştır¹⁵. Erzurum'un hanlarını tespit etmiş, Erzurum'da ağaçlandırma çalışmalarını anlatmış, Erzurum'da "1906 Ayaklanma Olayı"nı, nedenlerini ve sonucunu irdemiştir¹⁶.

Bursalı Tahir'in "Osmanlı Müellifleri" adlı eserinde Osmanlı devletinin kuruluşundan çöküşüne kadar geçen 616 yılda yetişen müellifler arasında sadece altı Erzurumlu yazarın adına yer verilmesi dikkatini çekmiş¹⁷, yayını bulunan Erzurumluları tespit etmeye girişmiştir¹⁸. Günümüzden 900 yıl kadar önce, Erzurum kütüphanesi için Farsçadan Türkçeye çevrilen ve şimdi Fatih Kütüphanesinde bulunan tıpla ilgili "Kitab'il Hidâye-Fit-tıbb"ı tebliğ konusu yapmış¹⁹ Erzurum ve civarındaki anıt niteliğinde olan mezar taşları ile mezar taşı sayılan anıtları derlemiştir²⁰.

Öte yandan, Erzurum'un tanınmış şahsiyetlerine dair yazılar yazmış, onları anmış ve topluma tanıtmıştır²¹. Örneğin, öğretmenleri Ahmet Somunoğlu²², Sıtkı Dursunoğlu hakkında²³, ayrıca Hamza Polat²⁴, Ord.Prof.Dr.Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu hakkında²⁵ yazılar yazmış, Prof.Dr.Mümtaz Turhan, Prof.Rıfki Salim Burçak, Prof.Dr.Fahrettin

¹³ Zeki Başar, "Erzurum'da Ruzi Hızır ve Dam Alemi", Türlü Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1968.

¹⁴ Zeki Başar, "Ölçüleri ve Ayrıntılarıyla Erzurum Saat Kulesi", Tarih Yolunda Erzurum Dergisi (1982).

¹⁵ Zeki Başar, "Erzurum İlinde Halk Beslenmesinde Yabancı Bitkilerin Önemi", XXII.Ulusal Türk Tıp Kongresi, İstanbul 1974.

¹⁶ Bak.Zeki Başar, Erzurum Tarih Derneği 40 Yaşında, 122, 151 vd., 169 vd.

¹⁷ Başar, Erzurum Tarih Derneği 40 Yaşında, 55.

¹⁸ Zeki Başar, Erzurumlu 54 Müellif ve Eserleri, İstanbul 1998.

¹⁹ Zeki Başar, "Kitab'il Hidaye Fit-Tıbb", Doğumunun 1000.Yıldönümü Nedeniyle Milletlerarası İbni Sina Kongresi, İstanbul 1980.

²⁰ Zeki Başar, Anıtlarımız Şehitlerimiz, Atatürk Üniversitesi Yayını,Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979 (XII+156 S.).

²¹ Bak.Zeki Başar, Dost Yapraklar, Beta Yayınevi, İstanbul 1995.

²² Ahmet Somunoğlu, Özel Broşür (1948).

²³ Bak. Zeki Başar, "İki Sorunun Arasında ve 33 Yılın Sonrasında", Sıtkı Dursunoğlu Broşürü, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1953; Zeki Başar, "Ölümünün Birinci Yıldönümünde Sıtkı Dursunoğlu", Erzurum Milleti Sesi Gazetesi (12.4.1976).

²⁴ Zeki Başar, "Hamza Polat", Erzurum Hürsöz Gazetesi (1965).

²⁵ Bak.Zeki Başar, Ölümünün İlk Yıldönümünde Ord.Prof.Dr.Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Güneş Matbaacılık, Ankara 1976.

Kırzioğlu, Tahsin Akgün Aşıroğlu, Fuat Seval, Mahmut Küçük, Cemalettin Server²⁶, Nazım Başar, Veli İbrahimhakkıoğlu, Hakkı Ulaş, Ali Karabacak, Sadık Solakoğlu, Fevzi Yazıcı, Kazım Yurdalan, Eşref Yılmaz, Ömer Olgun, İsa Ateş, Sakıp Danışman, Lütfü Yalım, Cevat Dursunoğlu, Ali Rıza Fırat, Mahmut Güllapoğlu, Samih Kobal'a yayınlarında yer vermiştir²⁷.

Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği tarafından yayınlanan "Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi" adlı eserde, Dernek Başkanı olarak yazdığı "Sunuş"ta Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı anmış²⁸, Erzurum'un ünlü Yakutiye ve Hatuniye medreselerinin onarılıp Atatürk Üniversitesine bağlanması için 1970'lerde girişimde bulunmuştur²⁹.

III. Folklor araştırmaları

Yeminin³⁰ ve yılanın tıp tarihindeki yerini³¹, halk tababetinde sülük uygulamasını³² Fırat suyunun şifa vericiliğini³³ inceleyen Prof.Dr.Zeki Başar, tıbbi ve mistik folklorla ilişkin çeşitli konuları Erzurum ölçeğinde ele almıştır.

1) Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları

Yazar, bu araştırmasını, 1970'li yılların başında, yer yer ancak 5 km. süratle gidilebilen köy yollarında 4287 Km.yol alarak yaptığını Önsöz'de açıklamaktadır³⁴. Bilgilerine başvuru, derleme yapılan kişilerle bire bir ilişki kurarak, çalışmanın sağlıklı olmasını hedeflemiş ve elde ettiği

²⁶ Bak.Başar, Erzurum Tarih Derneği 40 Yaşında, 19 vd.

²⁷ Bak.Zeki Başar , Erzurum'da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları, Ankara 1973, 53 vd.

²⁸ Bak.Zeki Başar, "Sunuş", Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi, Ercan Matbaası, İstanbul 1961; Zeki Başar, "Erzurum'un Büyük Değeri İbrahim Hakkı'yı Tanıyor muyuz?", Tıpta 500 Yıl, Özel Sayı, İstanbul Tıp Fakültesi Yayını (1971).

²⁹ Başar, Erzurum Tarih Derneği 40 Yaşında, 60 vd.

³⁰ Zeki Başar, Tarihte Tıp Tarihinde Yemin, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.

³¹ Zeki Başar, Türk Folklorunda Yılan (Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan), Kalite Matbaası, Ankara 1978.

³² Zeki Başar, "Halk Hekimliğinde Sülük", I.Uluslar arası Türk Folklor Kongresi, İstanbul 1975.

³³ Zeki Başar, "Fırat Suyunun Şifa Vericiliği", Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, Sayı:271 (1972).

³⁴ Zeki Başar, Erzurum'da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları, Atatürk Üniversitesi Yayını, Sevinç Matbaası, Ankara 1972 (XVII+271 S.).

materyali, başka türdeki arama ve taramalarla topladıklarıyla birleştirip bir sentez yapmıştır. Kitapta, 1950'li yıllarda İstanbul/Zeytinburnu'na yerleştirilmiş olan Kazak Türkleri üzerinde yapılan incelemeler karşılaştırmalı olarak aktarılmaktadır.

Tıbbi ve mistik folklor, tarihten önceki dönemlerden gelen, içgüdülerle başlayıp çeşitli yöntemlerle geliştirilen ve ananelerle kuşaktan kuşağa aktarılan halk hekimliğidir. Uluslar arası bir niteliği de vardır. Anadolu'da Sümerlerin, Etilerin ve hatta Mısırlıların folklor izlerine ait örnekler bulunması, Uygurlardaki uygulamalarla benzerlikler saptanması bunu göstermektedir. Tıbbi ve mistik folklor uygulamaları, maddi tertipler ve ruhsal telkinler yoluyla olmaktadır. Tedavi yöntemleri genellikle halka açıklanmamış, gizemli olmanın tedavilerin etkisini artıracığı düşünülmüştür. Günümüzde folklorik tababetin tıbbi veya maddi yönünden çok, telkin tedavisi olarak nitelendirilebilecek ruhi yönüne yer verilmektedir. Yazara göre, tıbbi ve mistik folklor, bir bakıma bio-sosyal olaylar serisinden veya hareketler zincirinden ibarettir.

Kitabın planı, yazarın deyimiyle, "hayatın seyrini" izlemektedir. Yani yöre gelenekleri uyarınca kız beğenme, söz kesme, şerbet içme, toplumca çok önem verilen halk düğünü tüm aşamalarıyla ele alınmakta ve her bir aşama ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır. Kitapta ayrıca, doğum, yeni doğanlar ve diğer çocuklar, tıbbi folklorun mistik yönü, sağlık, gençlik ve yaşlılıkla ilgili özlü sözler, beddualar, halk inanışları, nazar değmesi, yağmur duası, kan kardeşliği, ölüme dair adet, inanış, ağıt ve destanlar anlatılmaktadır.

2) İctimai Adetler, İnançlar ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerleri

Yazar, bu kitapta, Erzurum il merkezinden başka, onüç ilçe ile bunlara bağlı bir çok köyde ziyaret yerleri konusunda yaptığı araştırma ve çalışmaları aktarmaktadır³⁵. Kitapta, hem adetler ve batıl inançlar tespit edilmekte, hem de bunların ilkel dinlerle ilişkileri belirtilerek eleştirel değerlendirmeler yapılmaktadır. Tespit edilen iki yüz kadar ziyaret yerinin mevkii ve nitelikleri, buraları ziyaretten beklenenler, ziyaret ritüelleri, halkı buraları ziyarete iten nedenler açıklanıyor.

Kitapta, kent merkezindeki otuzbeş kadar ziyaret yeri anlatıldıktan sonra, merkez ilçeye bağlı köylerdeki ziyaret yerleri ve ayrıca, Dumlu, Ilıca,

³⁵ Zeki Başar, İctimai Adetlerimiz İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz, Atatürk Üniversitesi Yayını, Sevinç Matbaası, Ankara 1972 (XVI+226 S.).

Ovacık, Aşkale, Çat, Hınıs, Horasan, Pasinler, İspir, Karayazı, Narman, Olur, Oltu, Şenkaya, Tekman, Tortum ilçeleri ziyaret yerleri anlatılıyor. Tuzcu köyündeki Tapdık baba ve Yunus Emre ziyaretlerine, o tarihe kadar yaygın konusu olmamış “yatır” örneklerine yer veriliyor, efsaneler dile getiriliyor.

İlkel dinler açıklandıktan sonra, dinlerde bir çoğu ortak olan adak, kurban, buhur, türbe, yatır, batıl inanç, kutsal ağaç, uğurlu hayvan, büyü, tılsım, üfürük, münecimlik, istihare, muska, kandil ve mum yakma, mahya, bez bağlama, tababette cin ve şeytan kavramları açıklanıyor. Batıl inanışlara, istihareye, büyü, üfürük, münecim, cin-şeytana ilişkin ayet veya hadisler gösteriliyor.

Kitapta ayrıca, yerel adetler, inançlar, özellikle ziyaret yerleriyle ilgili uygulamalar, çeşitli kurallar ve efsaneler yer alıyor. Türklerin İslamiyeti kabul ettikten sonra temas ettikleri diğer halkların terk etmemiş oldukları batıl inançlarından, mistik inanışlarından etkilendiklerinden, kendilerinin de Orta Asya’daki ana yurtlarında yaşattıkları gelenekleri arasında efsanelere, mistik tedavi usullerine rastlandığından, Yusuf Has Hacib’in yazdığı Kutadgu Bilig’de (1070), ruhi tedavilerle meşgul olan büyücüler bulunduğuna yer verildiğinden söz edilmektedir³⁶.

Yazar, halkı batıl inanışlara iten, hatta boş mezarlardan yardım dilemeye götüren nedenler üzerinde durmakta, maddi, manevi bir teselli veya dilek kapısı şekline sokularak her vesileyle başvuru olan ziyaret yerlerinin daha çok heybetli kayaların, yalçın yamaçların, yüksek dağların yanlarında, üstlerinde, tepelerinde bulunmalarının, bu yerlerde yatanların genellikle şehitler olduklarına inanılmasından kaynaklandığını, halkın, vatan ve millet uğrunda savaşıp ölenleri yücelttiğini ve onların yattıkları toprakları ise kutsallaşmış saydığını söylemektedir³⁷.

3) Erzurum’da Eski Mezarlıklar-Resimli Mezar Taşları

Erzurum’da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları kitabı³⁸, kenti iyi tanıyan Erzurumluların yardımlarıyla, Erzurum’un artık var olmayan eski mezarlıklarını tespit eden ve fotoğraflar içeren bir çalışmadır. Kitapta, bir çoğu silinmiş olan 36 mezarlık ile Asri Mezarlık ve Karskapı şehitliği

³⁶ Başar, İçtimai Adetlerimiz, 31-32.

³⁷ Başar, İçtimai Adetlerimiz, XVI.

³⁸ Zeki Başar, Erzurum’da Eski Mezarlıklar ve Resimli Mezar Taşları, Atatürk Üniversitesi Yayını, Sevinç Matbaası, Ankara 1973 (XI+146 S.).

hakkında bilgi verilmekte, uzun mezarlarla resim-heykel konusunda açıklamalar yapılmaktadır. Savaşlarda mezarlıkların nasıl yıkıldığı, resimli ve nakışlı mezar taşlarının nasıl söküldüğü, böylece milli tarihin birer anıtı ve Türklerin bu topraklarda yaşadıklarını kanıtlayacak en değerli belgelerin ve tarihi önemi olan mezar taşlarının planlı bir biçimde tahrip edildiği anlatılmaktadır.

Nitekim, Cevat Dursunoğlu'nun, *Milli Mücadelede Erzurum* adlı eserinde anlattığı üzere, 1919'da Amerika Senatosuna bilgi vermek üzere General James G.Harbord başkanlığında 150 kişilik bir heyet, bölgede Ermenilerle ilgili durumu tespit için Erzurum'a gelmiş, Müdafai Hukuk Cemiyeti tarafından Süleyman Necati onlara eşlik etmekle görevlendirilmiştir. Heyete, kent gezdirilmiş, Ermenilerin zulümlerini gösteren tablolar gözler önüne serilmiş, özellikle Mürsel Paşa ve Ezirmikli Osman Ağa konaklarında, istasyon barakalarında ve köylerde yaşanan trajedy anlatılmış, buranın eski bir Türk yurdu olduğuna dair tarih ve istatistik bilgileri verildikten sonra, belediye başkanı Zakir Bey (Gürbüz) söz alarak ve eliyle Gez ve Kavak mezarlıklarını göstererek şöyle demiştir: “Şu geniş taşlıkları görüyor musunuz? İşte bunlar Türk mezarlıklarıdır. Şehrin diğer taraflarında bunların daha en az on misli mezarlıklarımız vardır. Bir de duvarlarla çevrilmiş küçük bir taşlık vardır ki, bu da Ermeni maşatlığıdır. Şimdi Türkler mi Ermeniler mi çokluktur, anladınız değil mi”. Bu sözler, konuya ilişkin sade ancak anlamlı bir kanıtlama olmuştur.

4) Erzurum İlinde Şifalı Sular

Erzurum İlinde Şifalı Sular kitabında³⁹, Erzurum merkeziyle Aşkale, Çat, Hınıs, Horasan, İspir, Pasinler, Karayazı, Narman, Oltu, Olur, Şenkaya, Tekman, Tortum ilçelerinin ve buralara bağlı köylerin halkı tarafından şifalı oldukları kanısıyla kullanılan sulara yer verilmekte; bilinen 30 kadar şifalı suya, 110 yeni kaynak eklenmektedir. Yazar, toplam 5 bin km. köy yolu kat ederek her bir kaynağa bizzat gitmiş, aylarca köylerde dolaşmış ve daha önce başka eserlerde yer almayan 110 şifalı suya ulaşmıştır. Böylece, il düzeyinde yapılan araştırmalarla, konuya ilişkin daha önceki yayınların hataları düzeltilip eksikleri tamamlanmış, şifalı suların yerleri, genel durumları, nitelikleri verilmiştir.

Maden suyunun, termal suların çeşitli rahatsızlıkların giderilmesindeki katkısı günümüzde de kabul edilmektedir. Termal kaynakların bıraktıkları

³⁹ Zeki Başar, Erzurum İlinde Şifalı Sular Yerleri Genel Durumları Nitelikleri, Atatürk Üniversitesi Yayını, Sevinç Matbaası, Ankara 1973 (X+190 S.).

çamurların, gargara, göz damlası, koklama, buğu, lavaj, lavman, duş olarak bazı şifalı suların kullanıldığı da bir gerçektir.

Kitapta, şifalı sular sıcaklık derecelerine ve oluşumlarına göre sınıflandırılmakta ve içme-çermik-ılıca-kaynarca-kaplıca kavramları, şifalı suların ne şekilde ve hangi hastalıklar için kullanıldıkları açıklanmaktadır. Bundan sonra da Erzurum ilindeki her bir şifalı suyun mevkii, nasıl gidileceği, konumu, suyun özellikleri, nasıl kullanıldığı, halkın hangi hastalıklara karşı kullandığı ve Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü'nde yapılan flora ve (bazılarında) kimyasal tahlil raporları bilgileri verilmektedir.

Kitapta, halkın çok rağbet ettiği, Pasinler (Hasankale)'deki kaplıca (çermik) binalarının tarihçelerine de yer verilmektedir.

5) Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz

Yazar, bu kitabında islam dinini, orta çağın karanlığında doğan, tüm dünyaya, o güne kadar görülmemiş büyüklükte ve ışıklı bir devrim getiren din olarak nitelendiriyor⁴⁰. Tarih boyunca, ibadet yeri olmaktan başka, okul, kitaplık, hastane görevlerini de görmüş olan camilere ilişkin bu kitapta, islam bilgini Prof.Muhammed Hamidullah'ın yazısı yer alıyor. Tanınmış bilgin Hamidullah, altı sayfalık Türkçe/Fransızca "Önyazı" a, "*Allah görülmeden veya herhangi bir duyu tarafından hissedilmeden kendisine inanmak zorunlu olan zaruri varlıktır (Vâcibu'l-Vucûd). Bir iyilik yapana teşekkür etmek ve bir efendiye itaatla bulunmak her aklın yüce vazife olarak kabul ettiği şeydir. Bu vazife toplu olarak yerine getirildiği gibi; ferden de yapılabilir. Bu kutsal işe tahsis edilen yer, Beytullâh (Allah'ın Evi), ma'bed (ibadet yeri), Mescid (secde yeri) –secde, yalnız Allah'a yapılan, itaatın en önemli fiili veya yüce bir hareketidir- ve Cami (topluyan, toplantı yeri, yani cemaatla namaz için) adını alır*" diyerek başlıyor ve yazar için şunları yazıyor: "*Bu kitabın müellifi Prof.Dr.Zeki Başar, geniş bir kültüre sahiptir. O büyük bir tabiptir, fakat cami onun sahasının dışında bir mevzu değildir. Tetkiki; tarihi, mimari ve metafizik değerleri havi bir çok bilgileri bir araya toplamıştır. Resimler okuyucu için onların kıymetini daha da artırmaktadır...Zeki Başar, müsveddelerine göz atmamı istemekle beni şerefliendirdiler. Kıymetli eserinden dolayı kendilerini tebrik ederken,*

⁴⁰ Zeki Başar, Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz, Güneş Matbaacılık, Ankara 1977 (317 S.).

yakında yeni baskılarının ve hatta diğer insanlara tercümelerinin olmasını dilediğim bu enteresan tarihi esere küçük bir katkıda bulunmaktan dolayı kendimi bahtiyar sayıyorum. Bu, başka ülkelerin bilginlerinin kendi ülkeleri ve bölgeleri için benzer vesikaları toplamalarında teşvik edici bir örnek olacaktır”.

Yazar, camilerin, aynı zamanda çeşitli kültürel ve sosyal konulara tahsis edildiklerini, Türklerin tüm Anadolu’yu camilerle süslemekten başka, egemenlikleri altına aldıkları Avrupa Asya ve Afrika ülkelerinde de minarelerini yükseltmekte geç kalmadıklarını anlatıyor ve İslamda en eski camilere, ülkemizdeki ünlü camilere de yer veriyor.

Türkiye’de, kitabın yazıldığı tarihte, kentlerde 7.244, köylerde 35.500 olmak üzere toplam 42.744 cami bulunmaktadır. Yazar, bunlardan, Erzurum merkez ve ilçelerindeki camileri tek tek ziyaret ederek, konumlarını, özelliklerini, yapım tarihlerini ve hizmetlerini dile getiriyor, her bir cami in kapasitesini gösteriyor.

Camilerin, ibadet yeri olmaları yanında, insanların yönlendirilmelerinde, düşünsel gelişimlerine katkıda bulunulmasında çok önemli birer araç oldukları kuşkusuzdur. Bu aracın, bilgili ve aydın din adamları tarafından kullanılması halinde elde edilecek yararı düşünürsek, bunun, insanlığa yapacağı katkının büyüklüğü de anlaşılmış olur.

IV. Hastane kurma ve dernek faaliyetlerine dair yayınlar

Prof.Dr.Zeki Başar, Erzurum Verem Hastanesinin, Erzurum Tarihini Araştırma Derneği’nin kuruluş öykülerini anlattığı yayınlar yapmıştır.

1) Erzurum Verem Hastanesi’nin Kuruluşu ve Beş Yıllık Çalışmaları

Bu kitap, Türkiye’nin tüberküloz tarihçesi açısından önemli bir belge olduğu kadar; 1950’li yıllarda henüz üzerinde durulmayan “hastanecilik” kavramına dikkatleri çekmek istemesi bakımından da ilginçtir⁴¹.

. Yazar, XX.Yüzyılın ilk yarısında, yılda 40 bin kişinin veremden öldüğü ülkemizde, 60 yataklı Erzurum Verem Hastanesinin varoluş öyküsünü anlatıyor. Hastanenin, ülkemizin bilinen ve bıktıran bürokratik süreçlerinden

⁴¹ Zeki Başar, Erzurum Verem Hastanesinin Kuruluşu ve Beş Yıllık Çalışmaları, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1957 (203 S.).

geçerek kuruluş faaliyetlerini, güvenilir bir kurum oluşturmakta gösterilen gayretleri ve hastanenin başhekimini (ve tek hekimi) olarak kendi deneyimlerini yazarak, hastane yönetiminde ileri adımlar atılmasına katkıda bulunmak istiyor.

Kitapta önce, Erzurum Verem Hastanesini kuran Verem Savaş Derneğinin oluşumu ve faaliyetleri anlatılıyor. Yazar, 1950 yılının Nisan ayında Hastane başhekimisi olarak göreve başladığında, ortada hastane ve hastalar değil; sadece onarıma ve tamamlanmaya muhtaç bir bina, bazı malzemeler ve bekçi Yusuf Gülyurt vardır. 10 Mayıs 1950’de, Sağlık Müdürü Dr.Rıfki Olgun’un gösterdiği ilgi ve Verem Savaş Derneği’nin yardımlarıyla açılış töreni yapılır ve kadın hastalar kabul edilir. Dört gün sonra yapılan genel seçimde iktidar değişikliği olunca, Erzurum’a ziyarete gelen Devlet ve Hükümet Başkanları, hastaneyi ve eksikleri görürler. Böylece sağlanan kaynakla hastane kısa sürede gelişir. Ancak, hep tek hekimli kalır. Birbirlerinin yerine atanan iç hastalıkları uzmanları, fazla kalmadan ayrılırlar. Ya hastalığı ürkütücü bulmuşlar ya da verem konusunda kendilerini yeteri kadar uzman hissetmemişlerdir⁴². Kitapta ayrıca, hastanenin kuruluşu, mekanların genişletilmesi çalışmaları, hizmet yöntemleri, bahçe düzenlemesi ve ağaçlandırma, dikilen ağaçların sayısı ve cinsleri, hemşireliğin tarihçesi ve hastanedeki hemşirelik hizmetleri, yazışmalar, çalışanların kimlikleri, o dönemdeki maaş düzeyleri, hastaneye dair konuşmalar ve yazışmalar gösteriliyor.

Kitabın sonunda, akciğerlerin önemi ve akciğer veremi, sağlık ve sosyal yaşam açısından ele alınıyor. O dönemde, verem hastalığından ölüm oranının yüz bin kişide 198 olduğu, bununla dördüncü kategori ülkeler arasında yer aldığımız, her yıl o dönemin sayılarıyla Maraş ili nüfusu kadar bir kayıp olduğu, bunun sonuçları ve veremle mücadele konusunda yapılacak olanlar anlatılıyor. Yazar, iç hastalıkları uzmanı olarak, o dönemdeki spesifik çalışma alanı olan verem hastalığının teşhis ve tedavi yöntemlerine ilişkin deneyimlerini aktarıyor.

2) Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği

Avrupa Birliği’ne giriş sürecinde, ülkemizdeki sivil toplum örgütlerinin sayısının Avrupa ülkelerindekilere oranla ne kadar az olduğu, eleştirel biçimde gündeme gelmektedir. “Erzurum Tarih Derneği 40 Yaşında” adlı kitabında Dr.Zeki Başar’ın, daha 1930’lu yıllarda yirmili yaşlarındayken

⁴² Bak.Zeki Başar, Erzurum Tarih Derneği 40 Yaşında, İstanbul 1997, 6-7.

sivil toplum örgütlerinin toplumun kültürel ve sosyal yaşamındaki önemini farkettiği, bu yolda bıkmıp usanmadan çalışmalar yaptığı görülmektedir. Yazar, Üniversite yıllarında “dernekçilik yoluyla” yararlı olunabileceği kanısına vardığını, “Erzurum Lisesinden Yetişenler Kurumu” adlı derneğin yönetim kurulu üyesi olarak çalıştığını, o yıllarda tek faaliyet Erzurum’un Kurtuluşunu halkevi salonlarından yararlanarak şiir okuma, konuşma yapma ve Erzurum halk oyunlarından örnekler sunma şeklinde kutlama olduğu halde, kendilerinin broşür çıkarttıklarını ve Şehzadebaşı’ndaki Naşit’in Tiyatrosundan yararlanarak geniş program sunduklarını anlatıyor ve çıkartılan Broşür’deki yazıları hatırlıyor⁴³. Daha sonra, Erzurum Merkez hükümet hekimi olarak 1942’de göreve başladığında, Erzurum Valisi Nuri Atay’ın girişimiyle kurulan “Kültür Kurumu” adlı derneğin kurucuları arasında yer alarak ön çalışmalara katılıyor ve dernek (benim ve kardeşlerimin de okulu olan ve şimdi yerinden yol geçmiş bulunan) Kültür Kurumu İlkokulunu kuruyor. Yazar, daha sonra Kayseri/Pınarbaşı’nda hükümet hekimi olduğu sırada, Kızılay ve Halkevi başkanlıkları yapıyor, önceki dönemlere oranla daha başarılı çalışmalar ortaya çıkıyor. Faaliyetler, Pınarbaşı Kızılay yıllığında yayınlanıyor.

Bu şekilde edindiği deneyimler, yazarı, Erzurum Verem Hastanesinin kuruluş yıllarının sıkıntılarını atlattıktan sonra, Erzurum tarihine yönelik bir dernek kurma girişiminde bulunmaya yöneliyor. Tarihçi olmadığı halde tarih derneği kurulmasını sağlıyor ve Derneğin ilk başkanı olarak çeşitli faaliyetlere imzasını atıyor. Yazar, tarihe olan ilgisinin öğrencilik yıllarında başladığını, örneğin lise’de 1906 Erzurum ayaklanmasını öğretmenlere sorduğunu, ayrıntılı cevap alamadığını, daha sonra kendisinin araştırdığını, Üniversite’de okurken, Erzurum’a gelmediği uzun yaz tatillerinde, hiç bütünlemeye kalmadığı için, İstanbul’da kütüphanelere gidip tarih kitapları okuduğunu, daha sonra da Erzurum tarihi üzerinde yoğunlaştığını anlatıyor. Nitekim Derneğin yayın organı olan “Tarih Yolunda Erzurum” adlı derginin hemen her sayısında bir veya birkaç yazı yayınlayarak, Tarih Derneği kurucu üyesi olmasının görünüşte bir eylem olmadığını kanıtladığından söz ediyor. Dernek 1955 yılında kuruluyor. Mali kaynakları çok yetersiz olduğu halde, Dernek, yaptığı yayınlarla, dergi çıkarmak cesaretini göstermekle, başarılı faaliyetlere imza atmış oluyor.

Prof.Dr.Zeki Başar, bu kitabında, “Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği”nin 40.kuruluş yıl dönümünde, derneğin kuruluş

⁴³ Zeki Başar, Erzurum Tarih Derneği 40 Yaşında, İstanbul 1997, 8 vd.

çalışmalarını belgelemek ve Derneğe emek verenleri anmak istiyor⁴⁴. Derneğin, 1955 yılında kuruluş öyküsünü, ilk yönetim kurulunu, genel sekreterleri, muhasipleri, veznedarları ve üyeleri, uzun süre başkanlık yaptığını anlatıyor. Bu Derneğin önemli faaliyetleri şunlar oluyor: Eskilerden kalan eserlerin tespiti, dernek organı olarak iki aylık Tarih Yolunda Erzurum adlı dergisinin çıkarılması, kurtuluş yıllarında Erzurum’da çıkarılan ünlü Albayrak Gazetesi koleksiyonunun tamamlanmasına yardımcı olunması⁴⁵, Erzurum’da *Atatürk ve Kongre* anıtından sonra *hemşerilik* anıtı yapılması girişiminde bulunulması.

Gerçekten, Dernek tarafından, “Abideleri Kitabeleriyle Erzurum Tarihi”, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma’rifetnamesi” ve “Bütünüyle Erzurum Kongresi” adlı eserler yayınlanıyor.

Yazar, kendi kitaplığındaki “Tarih Yolunda Erzurum” dergisinin 16 sayılık koleksiyonunda 40 yazarın yazısının bulunduğunu ve çoğunluğunun Erzurumlu olduğunu, 16.sayıdan sonra ara verilen derginin 1974’de Tahsin Aşıroğlu’nun dernek başkanı olduğu dönemde 17.sayısı ile tekrar çıkartılmaya başlandığını anlatıyor ve Derneği 40.yaşını kutlayacak hale getiren Yönetim Kurulu Başkan ve üyelerini kutlayarak, derginin yaşatılmasını diliyor.

V. Sonuç

Prof.Dr.Zeki Başar, hazırladığı Erzurum’a dair yayınlarıyla gelecek kuşaklar için belgeler oluşturmuş ve genç bilim insanlarının yapacakları yeni araştırmalara ışık tutmuştur.

Değerli tarihçi merhum Prof.Dr.Fahrettin Kırzioğlu, “Bütünüyle Erzurum Kongresi” adlı eserinde el yazısıyla yaptığı ithafta O’nun ”araştırma ve yayınlarıyla Erzurum’u tanıtmada öncülük edegelmiş” olduğu nitelendirmesi yapmıştır. Prof.Dr.Zeki Başar, yayınlarından dolayı hep övgü

⁴⁴ Zeki Başar, Erzurum Tarih Derneği Kırk Yaşında, Yenilik Basımevi, İstanbul 1997 (174 S.).

⁴⁵ Albayrak Gazetesi, 1912’de İttihat ve Terakki Fırkası tarafından Erzurum’da çıkması sağlanan bir gazetedir. 1912’de kurulmuş, 1913’den itibaren haftada iki kez, perşembe ve cumartesi günleri çıkmıştır. Ününü, yazarlarının ateşli kalemlerinden almıştır. Yazarlardan her biri, yönetimi ve Sadrazam Damat Ferit Paşayı eleştiren yazılar yazmışlardır. Gazetenin tüm nüshaları, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü’ndeki arşivde bulunmaktadır. Eksik sayılar, Fevzi Yazıcıoğlu’nun, elindeki Albayrak nüshalarını Enstitüye bağışlamasıyla tamamlanmıştır.

almış, teşvik edilmiştir. Bunlara, anılarına yer verdiği yayınlarında kendisi değinmiştir. Burada tekrarlamaya gerek bulunmadığı düşüncesindeyim. Ayrıca, yabancı bilimsel dergilerde yayınları tanıtılmıştır⁴⁶.

Prof.Dr.Zeki Başar, ailesine ve topluma karşı olan görevlerini yerine getirmiş ve bizlere daima iyi örnek teşkil etmiş olmanın huzuru içerisinde yaşamını tamamlamıştır. Kendisini özlemle anıyoruz.

⁴⁶ Prof.Dr.Zeki Başar'ın, Almanya'da Bochum/Ruhr Üniversitesi Türkoloji Enstitüsünde yayınlanan *Materialia Turcica* adlı Derginin III. Cildinde (1977) üç yayını, Çekoslovakya Asya-Afrika Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Bölümünde iki yayını, Avusturya'da Viyana Doğu Bilimleri Dergisinde bir bildirisi tanıtılmıştır Bak.Sezen, Seçmeler, 11 .